Т. **Никитюк**, асп.

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД НА ТЕОРІЮ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В статті розглядається процес формування теорії невизначеності підприємницької діяльності. Проаналізовано зв'язок категорій «невизначеність» та «ризик».

Forming of business activity uncertainty theory is considered in the article. Correlation between "uncertainty" and "risk" categories is analyzed.

Функціонування національної економічної системи характеризується невизначеністю поведінки як суб'єктів підприємництва, так і інших її елементів. Тому не враховуючи невизначеність, неможливо правильно не тільки описати реальний суб'єкт господарювання, його властивості, поведінку в певних умовах, але й ефективно управляти ним. Лише знання та використання в практичній діяльності законів розвитку економіки може бути надійною основою ефективного управління діяльністю суб'єктів господарювання у швидко змінюваному зовнішньому середовищі.

Як зазначає Генрі Нів в книзі «Пространство доктора Деминга: Принципы построения устойчивого бизнеса», що: «фундаментальні закони обійти неможливо: більш ефективного управління можна досягти тільки на основі підвищення змістової глибини теорій, моделей, що використовуються для аналізу ситуації і прийняття рішень. У динамічно змінюваному середовищі, в умовах невизначеності майбутнього ефективну організацію не можна побудувати на основі копіювання відомих рішень, процедур і правил, успадкованих від славетного, але вже минулого» [1, с. 16].

Категорії "невизначеність" є невід'ємною складовою умов підприємницької діяльності й знаходиться у взаємозв'язку з багатьма економічними явищами та процесами, так і суспільства в цілому Підприємницька діяльність передбачає вибір напрямків вкладення капіталу в умовах постійно змінюваного зовнішнього середовища, ускладнює передбачення необхідних майбутніх дій.

В дослідженні будь-якої наукової проблеми важливу роль відіграє знання історії розвитку економічної думки, погляди вчених-економістів які змінювалися залежно від конкретних умов розвитку економіки в цілому та її суб'єктів. Для того щоб з`ясувати категоріальний апарат теорії невизначеності, необхідно проаналізувати погляди економістів в ретроспективі на суть даного питання у взаємозв'язку з такими поняттями як «ризик», «інвестування», «прибуток», «ринкова рівновага» тощо.

Значний внесок в розвиток теорії невизначеності та винагороди підприємця зробили Тюрен Й. та Найт Ф. Так Тюрен визначав прибуток підприємця як доход, що залишається від валового прибутку ділової операції після сплати відсотку на інвестований капітал, плати за управління та страхової премії по розрахованим ризикам втрат. Винагорода підприємця, таким чином, є доходом за ризики, які за їх непередбачуваності не компенсує жодна страхова компанія.

На думку Найта Ф. справжній прибуток повязаний з елементом невизначенності, що проявляється у фактах несподіваного збагачення та отримання спекулятивних доходів.

Високі доходи від ризикових підприємств це просто премія за ризик або невизначенність що не піддаються виміру. В підприємницькій діяльності є невизначенності які не можуть бути обєктивно виміряні, так як вони стосуються особливих ситуацій. Единий ризик який веде до прибутку, є унікальна невизначеність яка є результатом здійснення функції відповідальності в останній інстанції. Ця невизначеність за своєю природою не може бути ні застрахована, ні капіталізована, ні оплачена у формі заробітної плати. Вчений далі пише, що існування справжньої «невизначеності» майбутнього може дозволити підприємцям отримати позитивний прибуток, недивлячись на досконалу конкуренцію, довготривалу рівновагу. Виробництво здійснюється в очікуванні споживання, і, так як попит на виробничі фактори виводиться з з очікуваного попиту споживачів на продукцію, що випускається, підприємець змушений будувати припущення щодо ціни кінцевого продукту. Але неможливо визначити ціну кінцевого продукту незнаючи, що виплачується факторам виробництва. Підприємець вирішує цю задачу шляхом вгадування ціни, за якою буде продаватися продукція, таким чином трансформуючи відомий граничний продукт факторів виробництва у фізичному об'ємі у їхній очікуваний граничний продукт в грошовій формі [2, с.428].

Стосовно відмінності між невизначеністю та ризиком А.Маршал зазначає, якщо індивіди є "азартними гравцями" в певній галузі діяльності для яких стримуючий вплив ризику понести збитки менші, ніж привабливість шансу отримати велику вигоду, невизначеність дійсно може скоротити середні доходи в галузі, як стверджував ще А.Сміт [3, с. 89].

В межах неокласичного напрямку в економічній науці заслуговує на увагу підхід Дж. Фон Неймана і О. Моргенштерна до вивчення невизначеності та ризику з позиції теорії ігор. По суті теорія ігор зробила спробу з математичною точністю описати деякі невирішені проблеми економічної поведінки. В основу теорії покладена головна ідея про прагнення індивіда максимізувати виграш і мінімізувати програш.

Дж.М. Кейнс у своїх працях в межах загальної теорії зайнятості, відсотка та грошей зробив наголос на невизначеність, що панує в економічному житті та не піддається імовірним оцінкам. Внаслідок чого інвестиції приречені на коливання разом з коливаннями довіри у сфері бізнесу, які не знаходяться ні в якій передбачуваній залежності від стандартних економічних величин [4, с. 622].

Представник неокласичного синтезу Дж. Хікс аналізуючи механізм формування цін звертає увагу на взаємозвязок очікуваної підприємцем ціни та його готовності йти на ризик. При цьому зазначає що «… будемо готові до того, щоб інтерпретувати певні очікування як особливі величини, що найкращим чином відображають умови невизначенності дійсних очікувань» [5, с. 231].

Загальним питанням невизначеності в економіці та формам її прояву в сучасних умовах присвячена монографія Римкевича В.В. " Экономическая теория рисков». Коротко зупинимося на основних положеннях цієї праці.

Серед сучасних вчених-економістів в цілому склався єдиний підхід до визначення понять "визначеність", "невизначеність" і "ризик"(часткова невизначеність).

Якщо відносно кожної дії відомо, що вона неодмінно приводить до деякого результату (ситуації), тоді ми маємо справу з визначеністю.

Якщо кожна дія приводить до одного з можливих окремих результатів (ситуацій) і кожний з них має відому ймовірність появи, тоді ми маємо з ризиком (або частковою невизначеністю).

Коли та або інша дія або декілька дій мають наслідком множину окремих результатів (ситуацій) та їх ймовірність зовсім невідома або немає сенсу, це приводить до невизначеності.

Необхідність врахування невизначеності пов'язана з тим, що ефективність рішень, що приймаються сьогодні, залежать від майбутніх невідомих (і в цьому розумінні випадкових) обставин. Це передусім, відноситься до рішень стосовно інвестицій, суспільство несе відчутні додаткові витрати, або втрати, якщо реальні тенденції події, що складаються в економіці, суттєво відрізняються від прогнозів відносно структури попиту, технологій тощо .

Невизначеність представляє незнання дійсного стану системи, або об'єкту вивчення.

В кожний даний момент в загальній невизначеності можна виділити такі основні моменти:

- невизначеність виникає внаслідок об'єктивної неможливості й однозначного пізнання об'єкту за сучасних умов і методах теорії пізнання. Невизначеність пов'язана з особливостями людини її поведінки як продукту природи.

- невизначеність пов'язана з незадовільним(неправильним, неповним) пізнанням, причиною якого є недосконалість існуючих соціально-економічної, статистичної математичної теорії;

- інформаційна невизначеність, що виникає внаслідок незадовільного й несуцільного виміру та розрахунку, а також навмисного створення вихідної інформації.

Фактори, що породжують невизначеність в економіці. Передусім це фактор складності, зумовлений тим, що економіка є великою, динамічною системою, яку повною мірою неможливо описати формально, з постійно змінюваною структурою, внутрішньою суперечливістю та не детермінованістю зв'язків тощо.

Суттєве значення на рівень невизначеності мають стохастичні (ймовірні) фактори, які проявляються як у виливі на економіку з боку природи й суспільства, так і внутрішньо системних зв'язках.

Природнокліматичні явища, структура матеріальних й духовних потреб членів суспільства можуть бути визначені тільки з певною ймовірністю. Складність й динамічність техніки і особливо соціальної економічних процесів, приводять до того, що витрати на виробництво, економічну ефективність продуктивності праці, результати наукових досліджень і розробок, ефективність нової техніки тощо піддаються попереднім розрахункам з певною мірою достовірності.

Функціонування економіки як єдиного цілого забезпечується зв'язками між її елементами. В економіці зв'язки можуть будуватися на основі як планового так і ринкового механізмів. Тому на міру невизначеності в економіці впливає механізм координації господарюючих суб'єктів.

Невизначеність, що виникає в процесі функціонування тієї або іншої економічної системи, має як речовий, так і інформаційний характер.

До речової невизначеності можна віднести недопостачання матеріальних ресурсів згідно відповідного графіка або некомплектність поставок, нестача трудових ресурсів

необхідної кваліфікації і втрату робочого часу з різних причин, вихід з ладу машин, обладнання або інших пристроїв; несприятливі природні умови; виготовлення продукції, що не відповідає запитам споживачів тощо.

До інформаційної невизначеності відноситься неузгодженість різної інформації планового, нормативного директивного характеру; помилкові проектні конструкторські рішення ; різноманітні викривлення інформації, суперечливість оперативних управлінських рішень.

Невизначеність зумовлена й неповністю інформації. Сукупність речових і інформаційних зв'язків у сучасному виробництві настільки складний, що процеси управління неодмінно здійснюються в умовах неповноти інформації. Речова й інформаційна невизначеність, неповнота інформації є джерелом недерміновасті основних характеристик виробничого процесу, включаючи результативні показники виготовлення продукції.

Одним з факторів невизначеності є визначення мети економічного розвитку. Якщо поведінка економічної системи цілеспрямована, тоді постановка мети може мати деякий умовний вигляд. Це пов'язано з тим, що, як правило, ставиться не одна мета, а декілька ієрархічно пов'язаних цілей. При неможливості досягнення однієї цілі у змінюваній ситуації необхідно знати і наступну(іншу). Наявність декількох шляхів досягнення фіксованої мети все само собою породжує невизначеність, навіть якщо мета і шляхи досягнення її описані достатньо чітко. Способом усунення цієї невизначеності є введення критерію порівняння альтернатив, який може залежати від вихідної інформації, так і від мети й тому має невизначений характер.

Важливим джерелом невизначеності є динамічний фактор. Аналіз економічних процесів суттєво ускладнюється багато чисельністю динамічних властивостей економічної системи, які породжують різноманітні форми перехідних процесів. Вони проявляються у вигляді часових запізнень (лаги) реакції економічного суб'єкта на зовнішні впливи. Лаги виникають, наприклад, між моментами здійснення витрат на виробництво продукту та його випуском, капітальними вкладенням й освоєнням основних виробничих фондів збільшенням доходів та відповідною зміною структури попиту тощо. Запізнення виникають в каналах передачі й обробки інформації, пов'язаної з реалізацією управлінських рішень.

Проблеми невизначеності ускладнюються ще й тим, що в процесі соціально-економічного розвитку повинен бути визначений і взаємоузгоджений різноманітний комплекс пропозицій: галузевих і територіальних з випуску окремих продуктів і наданню відповідних послуг; між внутрішнім виробництвом і зовнішніми зв'язками; в грошової фінансових потоках, витратах, трансфертах тощо. Усі ці пропорції змінюючись в часі, повинні бути орієнтовані на кінцеві соціально-економічні результати, виробництва, на найповніше задоволення потреб суспільства [6, с.47-56].

Аналіз конструктивного середовища розпочинається визначення типу середовища в якому діє організація.

Аналіз середовища є справою упорядкувати, класифікувати різноманітні фактори впливу середовища на організацію і оформити їх у схему (модель) і згідно якої можна діяти.

Очевидно, що обставини, з якими приходиться мати справу організаціям не однакові. Різним обставинам відповідають різні рівні невизначеності. Рівні невизначеності зовнішнього середовища може бути визначена на основі аналізу:

а) міри простоти або складності (ситуації);

б) міри стабільності або нестабільності (динамічності) подій.

Невизначеність зовнішніх обставин зростає із збільшенням динамічності або з ускладненням їх умов. Міра динамічності зовнішнього середовища визначається темпом і частотою змін.

Оцінка невизначеності зовнішнього середовища за принципом "просте-складне" має відношення до кількості різноманітних зовнішніх елементів, пов'язаних з діяльністю організації.

У складному зовнішньому середовищі взаємодіє велика кількість різноманітних зовнішніх елементів, що впливають на організацію.

Прикладом організації, що діє у складних обставинах може бути університет (багато наук), відділи охорони громадського порядку.

В простих обставинах працюють "продовольчі крамниці", "курси іноземних мов" тощо.

Оцінка невизначеності зовнішнього середовища за принципами "стабільно-нестабільно" має відношення до темпу змін зовнішнього середовища.

Організації можуть діяти в середовищі, де зміни одного або багатьох факторів відбуваються повільно, або, навпаки, дуже швидко.

Наприклад, фірми з виробництва ЕО техніки діють в дуже нестабільних або динамічних зовнішніх умовах, тоді як багато муніципальних установ працюють в стабільних обставинах.

Американський дослідник Р.Дунган систему оцінки невизначеності зовнішнього середовища формалізував у вигляд такої матриці (див. рис. 1) [7, p. 13-17].

Показники складності і нестабільності зовнішнього середовища по-різному впливають на поведінку окремих підрозділів та організації в цілому.

Невизначеність є головним фактором (рушійною силою) вибору стратегії організацій, що дотримуються принципів творчості у своїй діяльності та забезпечують НТП. Саме вони визначають характер і тенденції сучасних реалій. Дії в таких організаціях можуть бути успішними лише за умови врахування невизначеності середовища при прийнятті управлінських рішень.

Метою вивчення конкурентного середовища є комплексний опис середовища шляхом з'ясування максимальної кількості факторів, що можуть впливати на можливості організації в досягнення комерційного або невдачу на ринку. Складність питання полягає в тому, що кількість таких факторів дуже велика і міра їх впливу на будь-яку організацію може суттєво відрізнятися. Вирішити цю аналітичну проблему можна за допомогою побудови схем, в яких виділяються найсуттєвіші фактори впливу та оцінки інтенсивності або міри їх впливу.

		Складність середовища	
		Просте	Складне
Зміни зовнішнього середовища	Стабільне	Проста + стабільна = низька невизначеність	Складна + стабільна = невизначеність від низької до середньої
		1. Невелика кількість зовнішніх факторів, фактори подібні. 2. Фактори середовища залишаються постійними або змінюються повільно. Приклади: переробка сировини, виробництво хлібно-булочних виробів.	1. Велика кількість зовнішніх факторів, фактори неподібні. 2. Фактори залишаються такими або змінюються повільно. Приклади: класичні університети, виробництво побутової техніки.
	Нестабільне	Проста + нестабільна = невизначеність від низької до середньої	Складна + нестабільна = висока невизначеність
		1. Невелика кількість зовнішніх факторів, фактори подібні. 2. Фактори середовища часто і непередбачено змінюються. Приклади: персональні комп'ютери, модний одяг.	1. Велика кількість зовнішніх факторів, фактори не подібні. 2. Фактори середовища часто і непередбачено змінюються. Приклади: туристичний бізнес, аерокосмічна промисловість.

Рис. 1. Матриця оцінки невизначеності зовнішнього середовища.

Найвідомішою схемою, за допомогою якої можна вирішувати цю проблему є з точки зору "модель п'яти сил" розроблена М.Портером в 1985 р. Основні концептуальні вихідні положення даної моделі.

1. При здійснені структурного аналізу враховується той факт, що конкуренція в промисловості не обмежується фірмами-конкурентами.

2. Інтенсивність конкуренції та прибутковість визначають п'ять ключових сил, що впливають на формулювання стратегії, а саме:

- загрози проникнення;
- влада покупців;
- влада постачальників;
- загрози появи товарів-замінників;
- рівень конкурентної боротьби.

3. Методика дозволяє розробити ефективну стратегію, яка, в свою чергу, дає можливість зайняти міцну позицію у протистоянні різним конкурентним силам.

Як і будь-які фактори, що впливають на стратегію зміни та невизначеність повинні ретельно вивчатися та досліджуватися.

Щоб виграти в битві, необхідно термінова реакція, але щоб виграти війну, вона зовсім необов'язкова.

Різні організації і підрозділи однієї і тієї ж організації стикаються на своєму шляху з декількома рівнями невизначеності. Джерела виникнення невизначеності різноманітні і можуть знаходитися як у внутрішньому так і зовнішньому середовищі організації.

Зміни державного регулювання економіки, демографічні зрушення, коливання ринкової кон'юнктури, технологічні інновації та дії конкурентів є свідченням факторів, що створюють різні варіанти невизначеності зовнішнього середовища.

Виділяють 4 рівні невизначеності.

Перший рівень пов'язаний з достатньо ясною перспективою, для того щоб з високою мірою ймовірності складати прогнози на майбутнє. З такою мірою невизначеності найчастіше мають справу організації, які працюють в стабільних галузях з низькими термінами технологічних нововведеннями та високими вхідними бар'єрами. Наприклад, виробник продуктів харчування з низькою еластичністю попиту за цінами може з певною впевненістю передбачити обсяги ринку більшості продуктів що ним випускається.

Другий рівень, пов'язаний з альтернативними варіантами розвитку бізнеса в майбутньому. Рух вперед, як правило, передбачає ряд взаємовиключних і різноманітних варіантів розвитку бізнесу, з яких повинен бути вибраний лише один. Даний тип невизначеності найчастіше зустрічається в високотехнологічних, інноваційних галузях, тому що там практично неможливо передбачити, хто в кінцевому підсумку стане переможцем в конкурентній боротьбі.

Третій рівень пов'язаний з тим, що в певних умовах ведення бізнесу є необмежений ряд варіантів його розвитку в майбутньому. Рух вперед в умовах конкуренції передбачає не ряд підсумкових результатів, а ряд різних варіантів розвитку, наприклад, невизначений рівень попиту на літак АН "Руслан"? Вивчення ринку та інші дослідження допомагають визначити орієнтовані перспективи попиту на окремі товари та послуги, але вони неспроможні надати точну інформацію щодо обсягу попиту на конкурентну продукцію. Суттєву роль в існуванні даного типу невизначеності (непередбачуваності) відіграють макроекономічні умови.

Четвертий рівень пов'язаний з обмеженим набором можливих наслідків. Шлях вперед не однозначний і не передбачуваний. Вибір різних варіантів розвитку нескінченний. Цей рівень невизначеності пов'язаний з виникненням нових ринків як внаслідок технічного прогресу, так і політичних й соціальних переворотів.

Для окремої організації невизначеність має особливий, а не загально галузевий характер. Можливі варіанти розвитку відомі, трудність (проблема) полягає в тому, що необхідно вибрати один з них або суттєво скоротити число можливих альтернатив. З часом невідоме стає відомим, а перспективні варіанти розвитку стають різноманітними альтернативами. Якщо вичікувати надто довго можна проґавити сприятливу можливість. Якщо діяти надто швидко, більш вдалою і успішною може виявитися інша альтернатива.

В умовах невизначеності час не єдиний фактор ускладнення формулювання та реалізації стратегії. Одночасно виникає низка питань: чи варто організації прагнути пристосуватися до змін, або самій спробувати вплинути на ринок? – зосереджувати декількох?; використовувати традиційні системи управління, чи впроваджувати нові, наприклад адаптивні?

Ми не прагнемо відповісти на всі питання які ставить життя в різні часи і в різних умовах (в тому числі специфічних, випадкових), в тому немає потреби ні в теоретичному ні в практичному аспектах з причини "Нанта рей".

З прагматичної точки зору, майбутнього, більш важливо, з'ясувати, зрозуміти, як діяти як шукати відповіді на питання які виникають, можуть виникнути будь-де і будь-коли,

враховуючи параметри нестабільності та непередбачуваності певних подій в межах наших дій – цілеспрямованих.

Для цього, на наш погляд, не зайвим буде розглянути варіанти рішень окремих проблем шляхом використання традиційних систем, що допоможе організаціям визначити слабкі місця та рівень невизначеності, правильно виділити можливі альтернативи розвитку, провести аналіз і вибрати найбільш прийнятний варіант, з часом оцінити і при необхідності переглянути план конкретних дій [8, с.44-47].

Рівень невизначеності, що панує в сучасному діловому світі, перетворює прогнозування майбутнього в надскладне завдання. Але невизначеність не єдина цьому причина. Бізнес-середовище є складною системою, передбачити поведінку якої вкрай важко тому що вони є прикладом "періодичного порушення рівноваги". Ці системи характеризуються великими періодами відносної стабільності, що супроводжується постійними, безперервними змінами, які періодично порушуються короткими періодами швидкого розвитку. Це поєднання рівноваги і раптових різних змін називається "періодичне порушення рівноваги". У подібній ситуації складно розробити стратегію, яка б могла поєднати в собі одночасно внесення постійних змін в існуючі продукти і послуги, а також спроби створення нових продуктів і послуг. Стратегічне бачення дозволяє передбачити періоди в нестабільності та необхідності стратегічного планування подібних умовах і є результатами стратегічного мислення.

Література:

1. Генри Нива. Пространство доктора Деминга: Принципы построения устойчивого бизнеса. – М.: Альмина Бізнес Букс, 2005. – 370 с.
2. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе: Пер. с анг. – М. 1994 – 427 с.
3. Маршал А. Принципы экономической науки: Пер. с анг. В 3 т. – М, 1993. – с.89.
4. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег/ Антология экономической класики: В 2 т. – М., 1992. – Т.2. – с.622.
5. Хикс Дж. Стоимость и капитал: Пер. с анг. – М., 1988, – с.231.
6. Рымкевич В.В. Экономическая теория рисков: Монография – Мн.: БГЭУ, 2001. – с.47-56.
7. Duncan R. Characteristics of perceived errvironments and perceived environmental uncertainty // Administrative science quarterly. – 1992. Vol 17. – № 3. – p. 13-17.
8. Ковени М. Стратегический разрыв: технология воплощения корпоративной стратегии в жизнь. – М., 2004. – 232 с.